

ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՄՈՒԼ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ

Թուրք-պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանի ազգաբնակչությունը զրկված էր տնտեսական ու քաղաքական այն պայմաններից, որոնք անհրաժեշտ էին մշակույթի զարգացման համար։ Այդ իսկ առումով էլ պատահական չէ ամենեին, որ XVIII դարի վերջին տասնամյակներին և XIX դարի արշալույսին մտավոր աշխուժացում է նկատվում Մայր հայրենիքից հեռու հայ գաղութներում, ինչպես նաև Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերում։

Պատմության նոր ժամանակաշրջանի հովերով տոգորված հայ մտավորականության նախաձեռնած շարժումն ունի քաղաքական բովանդակություն և լուսավորության գործը հռչակում էր իբրև ժողովրդի քաղաքական ինքնագիտակցության ձևավորման լավագույն միջոց։ Մշակութային այդ զարթոնքը նպատակ էր հետապնդում մշակել համազգային իդեալներ և դրանք ծառայեցնել տարբեր երկրներում ապրող հայկական բնկորների մտավոր ու քաղաքական մերձեցմանը, ազգի առաջավոր ուժերի համախմբմանը։

Լուսավորության տարածումը, օտարերկրյա տիրապետողների լծի տակ դարեր շարունակ ճնշված ժողովրդին գրին ու գրականությանը հաղորդակից անելը դառնում էր հայ գործիչների առաջնահերթ խնդիրներից մեկը։ Սրանք նպատակներ էին, որոնք XIX դարի առաջին յոթ տասնամյակների ընթացքում ուղղություն էին տալիս հայ ժողովրդի հոգսերով ապրող և նրա ազգային շահերին հետամուտ մտավորականներին։

Տարբեր գաղթավայրերի փոխադարձ կապերի գործում խոշոր դեր էր կատարում տպագիր խոսքը։ XIX դարի առաջին քառորդում հայկական տպարաններ են բացվում Մադրասում, Թիֆլիսում, Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում, Մոսկվայում։ Տպագրվում են հարյուրավոր գրքեր, տասնյակ պարբերականներ։ Տնտեսագիտ. այս հարուստ գրականության առկայությամբ էլ պայմանավորվում էր գրավաճառանոցների ստեղծումը։ Կ. Պոլսում հիմնվում է Քիթապճի Մարգարի հայտնի գրատունը, Կալկաթայում՝ Մարգարի առաջին գրատունը, Թիֆլիսում՝ էնֆիաճյանների տպարան-գրավաճառանոցը։ Գրադարաններ են ստեղծվում Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանին, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցին,

Աստորախանի Աղաբաբյան դպրոցին, Զմյուռնիայի Մեսրոպյան վարժարանին, Պոլսի Սկյուտարի ճեմարանին կից: Այնտեղ կենտրոնանում են մինչ այդ Ամատերդամում, Վենետիկում, Պոլսում, Կալկաթայում, Մադրասում և այլ վայրերում տպագրված հայերեն գրքեր, ձեռագիր մատյաններ, օտար լեզուներով գեղարվեստական, պատմագրական և դիտական երկեր: Օրեցօր բազմացող հայկական դպրոցներում, լինելով դա հեռավոր Հնդկաստանում թե Զմյուռնիայում, Թիֆլիսում թե Մոսկվայում, աշակերտները մայրենի լեզվին զուգահեռ սովորում էին օտար լեզուներ:

Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին բարերար ազդեցություն ունեցավ հայ ժողովրդի մտավոր կյանքի վրա: Եթե մինչ այդ իշխողը կղերական գաղափարախոսությունն էր, ապա Ռուսաստանին միանալուց հետո այս երկրամասում ապրող ժողովուրդների մտավոր զարգացման անհամեմատ լայն հեռանկարներ ստեղծվեցին: Ռուսաստանից Կովկաս էին թափանցում առաջավոր գաղափարներ:

Դրանով պետք է բացատրել տեղացիների բուռն հետաքրքրությունը դեպի ռուսաց լեզուն ու գրականությունը: 1820—1830-ական թվականներին կատարվում են առաջին թարգմանությունները Պուշկինից, Լերմոնտովից, Կոնյովից: 1843 թ. Լազարյան ճեմարանի տպարանում լույս է տեսնում Ժուկովսկու, Պուշկինի, Լերմոնտովի, Բարյատինսկու և Գնեդիչի երկերի հայերեն թարգմանությունների ժողովածուն:

Տպագրվում են ռուս-հայ բառարաններ, լեզվական ձեռնարկներ, որոնք հեշտացնում են հաղորդակցությունը ռուսական գրականության հետ: Դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պայմանները, ռուսական առաջավոր մտքի ներթափանցումը հայ իրականություն՝ թուլացնում էին կղերական ազդեցությունը:

Նոր դարի առաջին տասնամյակներից Թիֆլիսը դառնում է ինչպես հայ մշակույթի այլ ճյուղերի, այնպես էլ տպագրական արվեստի կենտրոն: 1823 թ. գործում էր Ներսիսյան դպրոցի տպարանը, որտեղ տպագրվեցին մի քանի գրքեր, այդ թվում նույն դպրոցի աշակերտների գրական ստեղծագործությունների «Նորախայրիք» ժողովածուն: Հետագայում, 1858 թ., այնտեղ տրավեց Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը:

Իր վայելույ տառերով, մաքուր տպագրությամբ ավելի մեծ համբավ է ձեռք բերում Համբարձում Էնֆիաճյանցի տպարանը, որտեղ տպագրվում են Խ. Աբովյանի «Նախաշավիղը», «Պարապ վախտի խաղալիքը», Գ. Սունդուկյանի, Ղ. Աղայանի, Միք. Պատկանյանի մի շարք գրքերը և բազմաթիվ պարբերականներ («Կոռնկ Հայոց աշխարհին», «Վաճառական», «Հայկական աշխարհ» և այլն)¹:

XIX դարի սկզբներին հայ մշակույթի կարևոր օջախներից մի քանիսը գտնվում էին հնդկական գաղութում, հատկապես Մադրաս, Կալկաթա և մի շարք այլ քաղաքներում, որտեղ լույս էին տեսնում պարբերականներ, հիմնվում տպարաններ, կրթական, մշակույթի կազմակերպություններ: Ի տարբերություն արևելահայ իրականության, որտեղ հայ մշակույթը զարգանում էր

1 Մանրամասն թվարկումը տե՛ս Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 181:

որսական առաջավոր դրականության ու մտքի ազդեցությամբ, հնդկահայ դադուիթում, որտեղ տիրապետողը անգլիական կապիտալն էր, նկատելի էր արևմտաեվրոպական մտքի ազդեցությունը: Գաղութում առաջանում են եվրոպական լեզուներին, մասնավորապես անգլերենին հմուտ գործիչներ, որոնք իրենց ձեռքն են վերցնում լուսավորական կրթական աշխատանքը, գրում են ինքնուրույն երկեր և կատարում թարգմանություններ:

Հնդկահայ գործիչները թարգմանություններ կատարում էին որոշակի ծրագրով: Թարգմանվում էին այնպիսի երկեր, որոնք կարող էին արձագանքել ազատագրական պայքարին: Այսպիսին էր Վոլտերի «Հուլիոս Կեսարի» հայերեն թարգմանությունը, որը լույս տեսավ 1818 թ. Մադրասում:

Գրական այս շարժման մեջ որոշակի դեր էր կատարում բազմակողմանի զարգացած մի գործիչ՝ Մարտիրոս Մկրտչյանը: Բացի խմբագրական-հրապարակախոսական գործունեությունից, նա հանդես է եկել որպես բանաստեղծ, դրամատուրգ: Եվրոպական գրականությանը, առանձնապես Շեքսպիրի երկերին քաջածանոթ այս անձնավորությանն է վերագրվում հայ առաջին կենցաղային թեմայով կատակերգությունը՝ «Խորադիմա դժբաղդությանը», զրված նոր Զուլայի բարբառով, տպագրված Կալկաթայում 1821 թվականին: Այն արտացոլում է անգլիական գաղութարարների կենցաղի ու սովորությունների ներթափանցումը հնդկահայ քաղքենիական միջավայրը և դրանով էլ ճանաչողական մեծ արժեք ունի: Կատակերգության վրա նկատելի է ինչպես շեքսպիրյան, այնպես էլ մոլիրյան դրամատուրգիայի ազդեցությունը:

Դարասկզբին բուռն ծաղկում ապրող հնդկահայ մշակույթը քսանական թվականների սկզբներից թուլանում է: 1821—1845 թթ. չենք նկատում կրթական, լուսավորական այն թափը, որ առկա էր նախորդ շրջանում: Չի հրատարակվում և ոչ մի պարբերական: Քառասնական թվականների կեսերից Կալկաթայում նորից է աշխուժանում մշակույթի զարգացումը, շարունակվում մոտ մեկ տասնամյակ: Մտավոր այս շարժման ոգեշնչողն ու ընթացք տրվողը Մ. Թադիադյանն էր: Նրա եռանդուն մասնակցությամբ Կալկաթայում ստեղծվում է «Արարատյան ընկերությունը», որը հիմնադրում է Ս. Սանդրխտյան իգական դպրոցը, հիմնում տպարան և հրատարակում «Ազգասեր» շաբաթաթերթը՝ Մ. Թադիադյանի խմբագրությամբ:

«Արարատյան» ընկերության տպարանում լույս են տեսնում մի շարք գրքեր, մեծ մասամբ Թադիադյանի ստեղծագործությունները, ինչպես՝ «Վէպ Վարդգէսի» (1846), «Վէպ Վարսենկան» (1847), «Մոս և Սոնդիպի» (1847), «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս», «Թութակ Թադիադեանց» (1847) և այլն:

Հայ մշակույթի խոշորագույն կենտրոններից մեկը շարունակում էր մընալ Վենետիկի Մխիթարյանների ս. Ղազար վանքը: Թեև այն գտնվում էր երկրից դուրս, կտրված էր հայրենի հողից, բայց գործունեության ասպարեզը հայ կյանքն էր: Նրանք իրենց հրատարակություններով թափանցում էին հայ իրականության բազմաթիվ խորշերը՝ հեռավոր Հնդկաստանից մինչև Թուրքիա, Կովկասից մինչև Պարսկաստան:

Նա մեծապես նպաստել է հայ մշակույթի զարգացմանը: Մխիթարյան միաբանությունը դարասկիզբը նշանավորում է Աշխարհագրութիւն շրից

մասանց աշխարհի» հրկասիրության հրատարակությամբ, բաղկացած 11 հատորներից, բոլորն էլ շքեղ, ոսկեզօծ ու կաշեկազմ, ստեղծված միաբանության անդամներ Ստեփանոս Գյուլբեր Ագոնցի և Ղուկաս Ինճիճյանի ջանքերով: Մոտ 8000 էջից բաղկացած այդ աշխատության մեջ մանրամասն ներկարգրվում են Ասիայի, Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի բոլոր երկրները, նրանց աշխարհագրական դիրքը, բուսականությունը, վաճառականությունը, տեղագրությունը...

Հիշյալ հրկասիրությունը հարուստ տվյալներ է պարունակում Հայաստանի և բազմաթիվ հայկական գաղթավայրերի վերաբերյալ: Նա կարևոր աղբյուրներից մեկն է եղել եվրոպական հայագետների համար:

Մխիթարյանների գործունեության հետ են կապված բազմաթիվ հայ պատմիչների երկերի հրատարակությունները (Ագաթանգեղոս, Նղիշ, Նզնիկ, Փավստոս Բուզանդ, Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի և ուրիշներ), ինչպես և հունա-հռոմեական մատենագրության լավագույն նմուշների թարգմանությունները, այդ թվում Պլուտարքոսի «Զուգակշիռների» վեց հատորները, Քսենոֆոնի «Կիրոսի խրատու պատմությունը», Մարկոս Ավրելիոսի ճառերը, Հոմերոսի «Իլիականն» ու «Ոդիսականը» և այլն:

Այդ տարիներին էլ, անշուշտ, Մխիթարյանները հրատարակել են «վարք սրբոցներ» ու «մեկնաբանական» գրքեր, նաև՝ Աստվածաշունչը, բայց գրական, բանասիրական, գիտական արժեք ներկայացնող գրքերի ծավալը համեմատել անգամ դժվար է նախընթաց հարյուրամյակում կատարվածի հետ²:

Մխիթարյան միաբանությունը Վենետիկի ս. Ղազար կղզուց բացի ուներ մի այլ ճյուղավորում, որը գործում էր նախ Տրիեստ քաղաքում, ապա Վիեննայում: Տրիեստյան շրջանը (1775—1810) բնորոշ է բացառապես կրոնաբարոյական, դավանաբանական գրքերի հրատարակությամբ (մեծ մասամբ հայատառ թուրքերեն): 1811 թվականին Տրիեստի Մխիթարյանները տեղափոխվում են Վիեննա, ստեղծում Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունը, որն ահա ավելի քան 150 տարի գործում է անխափան, զարկ տալով հանկապես հայագիտությանը: 1847—63 թթ. այդ միաբանությունը հրատարակել է մշակված հայերենով «Եվրոպա» շաբաթաթերթը:

Հայ իրականության մեջ մշակութային կարևորագույն կենտրոն էր էջմիածնի վանքը, որտեղ հավաքվում էին հին ձեռագրեր, գործում էր ժառանգավորաց դպրոցը: Վանքը հաճախ է ենթարկվել ասպատակությունների, թալանի ու ավերի: Նապոլեոնի դեսպան գեներալ Գարդանը վկայում է, որ 1805 թ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ վանքի մատենադարանը թալանի է ենթարկվել, իսկ տպարանի տառերից գնդակներ են ձուլվել³: Անգլիացի Զեյմս Մորիերի ուղեգրություններում կա ակնարկ, թե էջմիածնի վանքի գրքերով տաքացվել են բաղնիքներ: Չնայած ներքին և արտաքին այս աննպաստ պայմաններին, էջմիածնում կենտրոնանում են մեծ քանակությամբ ձեռագրեր, աս-

2 Մխիթարյան Միաբանության մշակութային գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Բ. Սաբալյան, Երկհարյուրամյա գրական գործունեություն և նշանավոր գործիչներ Մխիթարյան միաբանության, Վենետիկ, 1905:

3 Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. 2, էջ 101:

տիճանաբար ցուցակագրվում են, ուսումնասիրվում: 1837 թ. Հովհ. վարդապետ Շահխաթունյանը կազմում է 312 կարևոր ձեռագրերի առաջին ցուցակը, որը հայագետ Բրոսսի կողմից թարգմանվում է ու հրատարակվում Ֆրանսերեն և ռուսերեն լեզուներով (1840): Նույն թվականին Դանիել վարդապետ Շահնազարյանը և Անդրեաս վարդապետ Կոստանդնուպոլսեցին կազմում են ավելի ընդարձակ մի ցուցակ (2340 ձեռագրերի), որը հետագայում, 1863 թ. հրատարակվում է Հակոբ Կարենյանի կողմից և հրատարակչի անունով կոչվում Կարենյան ցուցակ:

Էջմիածնի տպարանում գրքեր էին տպագրվում դեռևս XVIII դարի վերջերից: Որոշ ընդմիջումներով տպարանը շարունակել է իր գոյությունը և ավելի աշխուժություն ապրել 1860-ական թվականների կեսերից, երբ Գևորգ Դ կաթողիկոսը վերակազմում է այն, ստեղծում ձուլարան և 1868 թ. մայիսամսից հրատարակում «Արարատ» պաշտոնաթերթը՝ Աբել եպիսկոպոս Մխիթարյանի խմբագրությամբ:

Արևմտյան Հայաստանում գործում էին Վարազա վանքը, Մուշի սուրբ Կարապետ վանքը և այլն, որոնք նույնպես հավաքում էին ձեռագրեր, կատարում մտավոր աշխատանք:

Հայկական վանքերից հնագույններից և մեծերից էր Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքը, որտեղ դարերի ընթացքում կուտակվել էր ձեռագրական հարուստ ֆոնդ: Վանքն ուներ բավականաչափ մեծ միաբանություն, բայց կատարում էր մտավոր անշնան դեր: Այդ վանքում նույնպես տպարան է բացվում 1830-ական թվականներին: Առաջին երկու տասնամյակներում տպագրվում են բացառապես կրոնական գրքեր: Միայն 1850-ական թվականների կեսերից են երևում պատմա-բանասիրական, մատենագրական երկեր՝ «Ստորագրություն Երուսաղեմի», «Գրիգոր Նարեկացի», «Մխիթարյի Աստղի», «Մատթեոս Ուռհայեցի» և այլն:

Տնտեսական, քաղաքական ուրույն պայմանների մեջ էին գտնվում Արևմտյան Հայաստանի գավառները, ուր իշխողը անգիր բանահյուսությունն էր, ժողովրդական երգն ու նվագը, հեքիաթն ու խաղը, որոնք կազմում էին ճնշվող ու կեղեքվող ժողովրդի հոգեկան սփոփանքը, զվարճության միջոցը:

Դարասկզբից Կ. Պոլսում լայն գործունեություն է ծավալում Արապյան եղբայրների տպարանը: Արապյան եղբայրներից Պողոսը Կ. Պոլսում աշխատում է տպագրիչ հոր մոտ և, աստիճանաբար հմտանալով տպագրական գործում, հիմնում է ժամանակի առաջնակարգ տպարաններից մեկը, կատարելագործում թե՛ հայերեն և թե՛ թուրքերեն տպագրական տառերը, անգամ հրավիրվում է վրաց Հերակլ թագավորի կողմից՝ Թիֆլիսում նման մի տպարան ստեղծելու առաջադրանքով: Արապյանների Կ. Պոլսի տպարանում տպագրվում են հայ հին մատենագրության մի շարք նմուշներ՝ «Նարեկը» այդ տպարանում 1807—1852 թթ. լույս է տեսել յոթ անգամ: Այստեղ են տպագրվել Ագաթանգեղոսի, Թովմա Արծրունու երկերը, Վարդան Այգեկցու առակները, մի շարք տաղարաններ, լեզվաբանական գրքեր, բառարաններ, բժշկարաններ, այդ թվում Միքայել Ռեստեմի «Բժշկարանը», Հովհաննես Վանանդեցու «Արփիական Հայաստան» չափածո ստեղծագործությունը, Գր. Փեշտիմալճյանի

«Բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանը, ինչպես և պոլսահայ մի շարք պարբերականներ («Ազդարար Բյուզանդյան», «Սուրհանդակ Բյուզանդյան», «Մեղու», «Զվարճախոս» և այլն)⁴։

1830-ական թվականների վերջերից ասպարեզ է գալիս հայտնի տպարանատեր, հայերեն և թուրքերեն տառատեսակների ստեղծող Հովհաննես Մյուհենտիսյանը։ Մյուհենտիսյանի «գործարանը», ինչպես անվանում էին այն ժամանակ, եղել է ժամանակի ամենակատարելագործված տպարանը ամբողջ Մերձավոր Արևելքում։ Նա է պատրաստել թուրքական թղթադրամների բազմաթիվ տեսակների կաղապարները։ Մյուհենտիսյանն ու Ճ. Արամյանը խոշոր դեր են կատարել տպագրական արվեստի զարգացման, տառատեսակների ստեղծման ու բարեփոխման գործում։ Արամյան տպագրական տառերը օգտագործվում են մինչև այժմ և հայտնի են ստեղծողի անունով։

1812 թվականից մինչև 1860-ական թվականների կեսերը Պոլսում ըստ ստեղծված են հարյուրից ավելի ընկերություններ⁵։ 1812 թ. ստեղծված Արշարունյաց ընկերությունը հոգացել է «Եղանակ Բյուզանդյանի» և «Դիտակ Բյուզանդյանի» ծախքերը։ Ընկերությունների ճնշող մեծամասնությունը ստեղծվել է երիտասարդության շանքերով։ Այդպիսիք էին, օրինակ, «Ուսումնական ընկերությունը», «Հայկական թանգարանը», «Նարեկյան ընկերությունը», «Վերածնություն ընկերությունը» և այլն։ Սրանք բոլորն էլ նպատակ են ունեցել օժանդակել մատաղ սերնդի դաստիարակությանը, գրենական պիտույքներ, դասագրքեր հայթայթել դպրոցներին։ Շոշափելի դեր են կատարել առանձին դպրոցներին կից ստեղծված ընկերությունները, ինչպես Սամաթիա թաղամասի Սահակյան դպրոցն ավարտած երիտասարդներից կազմված «Սահակյան սանուց միությունը», որ տասնամյակներ շարունակ ապահովել է թաղամասի հայկական վարժարանի ծախսի մի մասը։ 1851—53 թթ. հրատարակվել է «Բուրաստան Սահակյան վարժարանի» աշխարհաբար հանդեսը։ հետագայում միությունը ունեցել է իր թատերախումբը, տվել ներկայացումներ։ Նույնպիսի դեր է կատարել, բայց ավելի կարճ կյանք ունեցել Սկյուտարի ճեմարանին օժանդակող ընկերությունը, հիմնադրված 1846 թվականին, իսկ Պալաթ թաղամասում հիմնված Խորենյան ընկերությունը իր գոյությունը պահպանել է մոտ հիսուն տարի, մինչև 1890-ական թվականների սկզբները և օգնել ոչ միայն թաղի դպրոցին՝ 1866 թ. կառուցելով հատուկ շենք, այլև ծավալել է լուսավորական գործունեություն, կազմակերպել դասախոսություններ, զեկուցումներ⁶։

Աստիճանաբար հիմնադրվում են այնպիսի ընկերություններ, որոնք նպատակ են դնում օժանդակել գավառահայերի լուսավորությանը։ Դրանցից էր 1851 թ. ստեղծված Սենեքերիմյան ընկերությունը։ Այն գործել է կես դար, նպատակ ունենալով դպրոցներ բաց անել Սեբաստիա քաղաքում և նրա շրջ-

4 Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, էջ 65—71։

5 Հ. Եփրեմ Պողոսյան, Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու, «Հանգես ամսօրյա», 1951—1952 և հետ.։ Տե՛ս նաև Ա. Ալադյանյան, Պոլսո հայ ընկերությունները, «Գաղութահայ տարեգիրք», Ա, Բ և Գ տարիներ, Պուրբեշ, 1939—1941։

6 Մանրամասն տե՛ս Ե. Պողոսյան, նշվ. աշխ.։

ջակա գյուղերում: 1880 թ. նրա հսկողության և հովանավորության տակ գրա-
նրվել է 13 դպրոց: Ընկերություններ են հիմնում նաև գավառից Պոլիս եկած
պանդուխտները, ցանկանալով զարկ տալ իրենց գավառի կրթական գործին:
Դրանցից հիշատակենք «Ուսումնատենչը», որի նպատակն էր Չմշկածափի
մեջ դպրոցներ բաց անել, Արամյան ընկերությունը, որն աշխատում էր «Կե-
սարիս մեջ, աղջրկանց վարժարան մը բանալ» և այլն:

Կրթական-լուսավորական տասնյակ ընկերությունների մեջ խոշոր դեր
է կատարել Նիկողայոս Զորայանի, Մատթեոս Այվաթյանի և ուրիշների ջան-
քերով 1852 թ. ստեղծված «Ընթերցասիրացը»: Այն գործել է մոտ մեկ տաս-
նամյակ և ձգտել «հասարակության մեջ ընթերցման ախորժակ մը տարա-
ծելով՝ անոր մտավոր մշակությունը զարգացնել»: Այս ընկերությունը հիմ-
նել է հատուկ թանգարան, հավաքել պատմական անցյալին վերաբերող հը-
նագիտական բեկորներ, հազվագյուտ գրքեր և այլն, ունեցել է և իր ընթեր-
ցարանը, դարձել հավաքությունների կենտրոն:

1859 թ. հիմնված Հայկազյան ընկերության նպատակն է եղել «նախա-
կրթական գրքեր տպել և աժան ծախել» ժողովրդին⁷, իսկ Աշոտյան ընկերու-
թյունը ցանկացել է «աղջիկներու դաստիարակության նպաստել»⁸:

Մի շարք միություններ բացառապես ստեղծվել են հայ արվեստի տար-
բեր ճյուղերին զարկ տալու ձգտումով: Դրանցից էր 1846 թ. Հովհ. Գասպար-
յանի կողմից հիմնված Արամյան ընկերությունը, որն ունեցել է կանոնավոր
թատերախումբ և գործել քսան տարի՝ ներկայացումներ տալով Թուրքիայում
և Կովկասում: 1857 թ. Արմենակ Հայկունու ջանքերով կազմակերպվում է
«Թատերական ընկերությունը», տալիս հայերեն ներկայացումներ, հրատա-
րակում առաջին թատերական հայ պարբերականը՝ «Մուսայթ Մասյացը»:
Նույն թվականներին Օրթագյուղում հիմնվում է «Հայկազունյան թատերական
ընկերությունը», Գում Գաբուում՝ մի այլ թատերական ընկերություն, իսկ
Բերայում՝ հայտնի «Արևելյան թատրոնը»⁹: 1862 թ. ստեղծվում է «Երաժշ-
տական ընկերությունը»՝ երաժշտական ճաշակը հայոց մեջ տարածելու և
ազգային երգեր հրատարակելու, «նվագածուներ առաջ բերելու» նպատակով¹⁰:
Այս ընկերության մեջ գործոն դեր են կատարել Տիգրան Չուխաճյանը, Գաբ-
րիել Երանյանը, Նիկողոս Թաշճյանը: Նրանց ջանքերով հրատարակվել է հայ
առաջին երաժշտական հանդեսը՝ «Քնար հայկականը»: Նույն տասնամյա-
կում Օրթագյուղ թաղամասում հիմնվում է «Բարեսեր ընկերությունը»՝ իր
շուրջը համախմբելով ժամանակի արվեստասեր երիտասարդներին:

Հիշյալ բոլոր ընկերություններն ունեցել են լուսավորական, կրթական
նպատակ և նպաստել են արևմտահայության ազգային ինքնագիտակցու-
թյան զարթոնքին, բայց ստեղծվել են նաև այնպիսի կազմակերպություններ,
որոնք լուսավորական աշխատանքին զուգընթաց ունեցել են քաղաքական ո-

7 Ա. Ալպոյաճյան, նշվ. հոդվածը, «Գաղութահայ տարեգիրք», 1940, էջ 80:

8 Նույն տեղում, էջ 81:

9 Գ. Ստեփանյան, Ուղվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հատ. Ա, էջ 213, 68:

10 Ա. Ալպոյաճյան, նշվ. հոդվածը, «Գաղութահայ տարեգիրք», 1940, էջ 84:

րողակի ծրագիր, Դրանցից էր 1846 թ. ստեղծված «Համազգայաց ընկերություններ»։ Նրա նպատակն էր զարկ տալ հայ ժողովրդի քաղաքական համախմբմանը և միասնությանը։ 1860 թ. հիմնվում է «Բարեգործական» ընկերությունը, որի մեջ ընդգրկվում են Մկրտիչ Աղաթոնը, Գրիգոր Օտյանը, Սերովբե Թազվորյանը, Մկրտիչ Պեշկեթյանը և ուրիշներ։ Հետագայում ընկերության ձախ թեկն պատկանող անդամները, որոնց հաջողվել էր «Բարեգործական» պատվավոր նախագահ ընտրել Միքայել Նալբանդյանին, խանդավառված վերջինիս հեղափոխական գաղափարներով, նրա խորհրդով ծրագրում են ստեղծել մի գաղտնի կազմակերպություն¹¹։

Կ. Պոլսից հետո արևմտահայ մշակույթի խոշոր կենտրոններից էր Զմյուռնիա քաղաքը։

Արևմտյան գաղութարարները ծրագրված աշխատանք էին կատարում Թուրքիա ներթափանցելու համար։ Նրանք քաջ առ քաջ մոտենում էին մայրաքաղաքին։ Իրենց առաջին հենարանը դարձնում են Մալթա կղզին, հիմնում տպարան, հրապարակում հայերեն գրքեր, ապա այնտեղից անցնում Զմյուռնիա, որտեղ նրանց գործակալ Գուլիելմոս Կրիֆտը հայկական տպարան է բաց անում 1830 թ. և լույս ընծայում աշխարհաբար գրքեր, բացառապես հրդեհական բնույթի, այդ թվում և Աստվածաշունչը¹²։ Սկսվում է բուռն պայքարը օտար ներթափանցման դեմ։ Հակադեմոստրացիաներ շոշափելի արգելանքի է հասնում, երբ 1850-ական թվականների սկզբներին Հարություն և Սարգիս Տեսեյան հեղաշյուները բաց են անում իրենց հայտնի տպարանը։

Տեսեյան տպարանի հրատարակությունների ազդալին դրոշմը թույլ էր, դրանք մեծ մասամբ թարգմանական վեպեր էին, սակայն այդ գրքերը հայ իրականություն էին բերում կյանքի թարմ շունչը։ Հիշենք Վիկտոր Հյուգոյի «Թշվառների» հինգ հատորների լիակատար և դասական թարգմանությունը Գրիգոր Զիլինկիրյանի կողմից, նույն հեղինակի «Փարիզի աստվածամոր տաճարը» վեպի թարգմանությունը՝ Մեսրոպ Նուպարյանի կողմից, Հյուգոյի մի շարք պիեսների («Լուկրեցիա Բորջիա», «Անջելո» և այլն) թարգմանությունը Ա. Կ. Տեսեյանի կողմից, Վալտեր Սկոտի, Վոլտերի, Ա. Դյումայի և Ժյուլ Վեռնի վեպերի թարգմանությունը Մատթեոս Մամուրյանի կողմից և այլն¹³։

Վերահիշյալ գրքերը առաջավոր մտքեր ու գրականության ճաշակ էին պատվաստում ընթերցող երիտասարդության մեջ։ Շատ վեպեր, ինչպես «Թշվառները», Վոլտերի երկերը («Զադիկ», «Միկրոմեգաս» և այլն), հակադրվում էին միսիոներական հրատարակություններին։

Մշակույթի այս օջախներում է, որ XIX դարի սկզբներից աշխուժացում ապրեց հայ միտքը։

2. ԴՊՐՈՑ, ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Դարասկզբին և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ իրականության մեջ շարունակում էր տիրապետող մնալ ուսուցման ավանդական խալֆայական ձևը։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 81։

¹² Նույն տեղում։

¹³ Քաղաքի, Տիպ ու տառ, էջ 135—137։